

Надія Єфимич

ФОРМУВАННЯ ІДЕОЛОГІЧНИХ ЗАСАД НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ ФІНО-УГОРСЬКИХ НАРОДІВ 1920 – 1930 – Х РОКІВ

У статті розглянуті процеси формування ідеологічних засад національного відродження фіно-угорських народів у Росії. Автор наголошує на ключовому періоді 1920 – 1930 років щодо формування національної ідеології в автономних республіках та інших територіальних одиницях Радянської Росії. Висвітлено репресії проти інтелігенції фіно-угорських народів. Автор вважає, що попри репресії щодо національних еліт загальні ідеологічні принципи національного відродження було збережено у подальшому розвитку фіно-угорських народів.

Ключові слова: національне відродження, ідеологічні принципи, національні еліти, фіно-угорські народи, автономія, репресії.

Yefimishch N. Shaping of Ideological Principles of National Awakening among of Finn-Ugric Peoples Russia in 1920 s through 1930 s. Abstract: the Article deals with Ideological Background of National Awakening in Russia among Finn-Ugric Peoples. The Author Stresses Key Period of 1920 s through 1930s in Shaping National Ideologies in Autonomous Republics and Other Territorial Units of Soviet Russia. Repressions against Intellectuals of Finn-Ugric Peoples are spotlighted. The Author concludes that in Spite of Repressions against National Elites. General Ideological Principles of National Awakening were not challenged.

Key words: National Awakening, Ideological Principles, National Elites, Finn-Ugric Peoples, Territorial Autonomies, Repressions.

Проблематика відносин центр – регіони, територіального суверенітету і національно-культурної автономії та функціонування політичних інститутів у поліетнічних регіонах посідає значне місце у дослідженнях науковців фіно-угорських автономій Росії. Ці дослідження пов'язані з комплексним аналізом національних та соціально-політичних

проблем російського суспільства, змістом та формами політичної діяльності, філософією політиків.

У цьому контексті дискурс ідентичності та суб'єктності, зокрема комі, набуває тим більшої актуальності, що йдеться про пріоритет корінного народу та, відповідно, права на володіння природними ресурсами та збереження мовно-культурного середовища. Наукова та громадська думка, що відбиває уявлення Центру про «вертикаль влади», наголошує на суб'єктності територій з тенденцією до усунення етнічних суб'єктів федералізму і повернення до адміністративного поділу доби Російської імперії.

Загальноросійська ідентичність, на думку В. Тишкова та його послідовників, повинна витіснити концепт «народів Росії», а «поліетнічний регіон», що виступає як основна автономна одиниця, має стати інструментом побороювання етнократії. Однак звуження прав автономій супроводжувалося також і ліквідацією «етнорегіонального компонента» в освіті, що призводить до фактичної «деетнізації» у федеральних одиницях, чії права до того ж різко звузилися в інших аспектах (законодавство, фінанси, зовнішні зв'язки тощо).

Звертаючись до історії громадсько-політичної думки, варто підкреслити, що аспекти пошуків ідентичності та сполучення ідей суб'єктності з політичними процесами та інститутами Російської імперії простежуються у творах Г. Литкіна, І. Куратова, К. Жакова, П. Сорокіна та інших етнологів, філософів, соціологів, літераторів кінця XIX – початку XX сторіччя.

Після встановлення більшовицької влади згідно з декретом ВЦВК від 22 серпня 1921 року. «Про автономну область комі (зирян)» було створено автономну область у кордонах дещо менших від сучасних.

Після створення автономії народу комі спочатку у формі області, а з 1936 року на рівні автономної республіки – питання ідентичності у контексті національно-державного будівництва розглядалося провідними партійними та громадськими діячами. Це були Д. Батієв і Д. Селіванов, відомі лінгвісти О. Грен та В. Литкін, класик радянської етнології В. Налімов, прибічник спільної комі-удмуртської автономії видатний громадський діяч, літератор та науковець К. Герд (К. Чайников) та інші ідеологи «коренізації».

Близькими до теми цього дослідження є праці, в яких здійснено комплексний історико-політологічний аналіз проблем національно-державного будівництва, зокрема праці етнополітолога Ю. Шабаєва, істориків та політологів Н. Нестерової, І. Жеребцова, О. Сметаніна, мовознавця Є. Ципанова, громадських діячів Н. Мітюшевої, В. Маркова та інших.

Слід зауважити, що виокремити дискурс комі з загальноросійського, а також провести чітку грань між дослідженнями західних і російських науковців досить складно. До 1920-х років, коли визначилося протистояння між СРСР та «ворожим» оточенням, існував єдиний науковий простір, що забезпечував циркуляцію наукових думок та взаємовпливів. Російська Академія наук фінансувала та сприяла публікації результатів досліджень О. Шьогрена та М. Кастрена – піонерів у царині фіно-угрознавства і, зокрема, проблематики комі.

У подальшому, коли національний рух у Великому Князівстві Фінляндському вступив у суперечність зі слов'янофільством та відверто шовіністичними поглядами у російському ідейно-політичному просторі, експедиції Ю. Віхмана, У. Сіреніуса та інших фінансувало вже Фінське товариство (Suomen Seura).

Одним з діячів, що активно створювали символічний ресурс комі, був комі-перм'яцький історик, публіцист, громадсько-політичний діяч – І. Мосшег (І. Мошегов). Поштовхом до діяльності Мосшега стала книга Я. Камасинського (псевдонім К. Жакова) «Біля Ками. Етнографічні нариси та оповідання» (1905), у якій було піддано критиці пасивність комі-перм'яцької інтелігенції щодо питань культурного розвитку та соціальної рівноправності. Після 1920 року Мосшег мешкав у Фінляндії, де займався науковими дослідженнями та політичною публіцистикою.

У 1922 році він видає у Гельсінкі свою першу публіцистичну книгу, спрямовану проти радянської влади, за назвою «Правда про більшовизм». Та видав також фінською мовою такі праці: «У східному чортовому казані. Спогади одного комі» (1927 р.), «Крик по допомогу з тюрми народів» (1930 р.), «Стара і теперішня Москва та пригноблені народи Північно-Східної Європи» (1932 р.) [1].

На відміну від Жакова, Мосшег не тільки пропагував легенду про легендарну країну Біармія, але й заперечував позитивність впливу слов'ян, влади Російської імперії та Російської православної церкви на суспільне життя північних народів, зокрема комі.

У статті «Свідчення про давню велич та культуру народу Комі» Мосшег стверджував: «Народ комі мав у минулому значні міста і чудові фортеці, державну організацію на чолі з великим князем. Займався з давніх часів землеробством, гірською справою та обробкою металу, брав участь у світовій торгівлі, мав свою писемність, що було необхідно для ведення торгівлі. Крім того, народ комі мав квітуче мистецтво» [2].

У цій статті та інших працях І. Мосшег наводить різноманітні літописні свідчення та спогади мандрівників, що відзначали агресивність росіян і невміння фіно-угрів організовувати опір їхній агресії. Він стверджував, що релігія фіно-угорських народів була творцем і носієм їхньої самобутньої культури. Полемічні твори Мосшега, зокрема його політична публіцистика, що наголошувала на успадкуванні більшовиками традицій царської Росії у національному питанні, сигналізували про перехід комі до нової фази етнічної мобілізації.

Таким чином, у 1920-х роках почав формуватися національний дискурс фіно-угорських народів, що мав багато спільного з дискурсом інших «недержавних» чи «неісторичних» народів, які у той період в тих чи інших формах прагнули утвердити свій суверенітет, забезпечити поліфункціональність мовнокультурного простору, визначити національну специфіку світоглядних цінностей.

У період між 1936 роком та пізньою перебудовою (1989 – 1991 р.) було здійснено, здавалося б, плани інтелігенції комі 1920-х років: автономній області надано статусу автономної республіки, з'явилися вузи, професійний театр, наклад видань комі збільшувався до середини 1960-х років, з'явилися «Історія літератури комі», «Історія культури комі», праці з історії народу комі та праці з лінгвістики професійного рівня. На відміну від 1920-х років, ці праці відрізнялися своїм узагальненням, рівнем аналізу, залученням нового фактичного матеріалу з цілої низки конкретних проблем.

Праці М. Ульянова «Нариси з історії комі-зирян» та В. Подорова «Нариси з історії комі (зирян та перм'яків)» були зразком парадигми, що її автори колективної праці «Науковий пошук продовжується» з історії наукової думки у Комі Республіці (Сиктивкар, 1995) назвали «офіційно-охранительной историографией».

У вищевказаних працях вперше було обґрунтовано і затверджено на десятиріччя одномірну персоніфікацію, так званих ідеологів комі буржуазії – Г. Литкіна, К. Жакова. В обох роботах, по суті, було поставлено під сумнів плідність розвитку гуманітарної науки за увесь період 1920-х років та насамперед ТВКК, оскільки пресовий орган – журнал «Комі му» – розцінювався не інакше, як «орган пропаганди» «націоналістичних та куркульських ідей».

Висловлювалося припущення – зокрема петербурзьким істориком О. Терюковим, що кампанія проти «Комі му» була викликана статтями І. Мосшега про давнє минуле комі, де фігурували міфологеми Великої Пермі та Біармії з їхньою нібито високою цивілізацією, знищеною іноземними загарбниками, насамперед росіянами.

Книга М. Ульянова «Нариси з історії народу комі», видана у Ленінграді в 1932 році, стала першою спробою висвітлення історії однієї з національно-державних структур, які склали СРСР. У політичному плані монографія М. Ульянова містить нарис історії створення Комі автономної області, розглянуто взаємозв'язок створення економічної бази з розвитком національної державності, показано процес формування національних кадрів.

Стосовно міфологеми Біармії, його позиція була категоричною, він наполегливо виступав проти самої ідеї існування цієї легендарної країни на сучасній території поселення. Детально розглянувши позицію Д. Батієва, що виступав за створення автономної республіки, М. Ульянов дає оцінку журналу «Комі му» як рупора «націоналістичних» та «куркульських» ідей.

Суть ідейного змісту книги полягає у протиставленні радянської марксистської науки колишній російській науці та тодішній «шовіністичній гельсінській школі фінології». На думку М. Ульянова, саме представники цієї школи висунули ідею «Великої Фінляндії», яка включала,

крім території Фінляндської Республіки, також землі міфологічної Біармії та прилеглі до неї території.

До кола відомих фіно-угрознавців того часу належав також видатний науковець, літератор, громадський діяч Удмуртії Кузєбай Герд (Кузьма Чайніков), значення якого для культури удмуртського народу порівнюють з впливом на російську культуру постатей М. Ломоносова і О. Пушкіна.

К. Герд прагнув реалізувати ідею К. Жакова про єднання близькоспоріднених народів – комі-зирян, комі-перм'яків і удмуртів. Він був речником ідеї об'єднання усіх трьох народів пермської групи в одній територіальній одиниці зі статусом союзної республіки. Усвідомлював, що тодішній етап розвитку фіно-угорських народів вимагав синкретичної діяльності, зумовленої потребами етнічної мобілізації. Таким чином, відродження удмуртського народу і становлення його як нації Герд вважав можливим лише за умов вивчення удмуртської мови, культури, історії.

Базуючись на спадщині К. Герда можна, зробити важливі концептуальні висновки: він сприяв тому, що удмуртська мова на відміну від інших фіно-угорських мов Росії, має лише один літературний варіант і завдяки цьому удмуртська література змогла увійти комплексно в контекст світової літератури. Він ставив перед собою завдання у рамках створеної радянською владою удмуртської автономії сприяти піднесенню політичної свідомості мас, які мали «дозріти» до активних політичних дій у рамках радянських інституцій – наукових, освітніх, культурно-просвітницьких.

За ініціативи К. Герда було створено Національний музей Удмуртії і Національний театр, організовувалися численні наукові експедиції, що мали на меті не лише збір етнографічних матеріалів, але також вивчення поглядів на політичні проблеми різних прошарків удмуртського народу. Він вважав, що удмурти мають наслідувати більш розвинені і зрілі фіно-угорські народи Європи з метою розвитку термінології національної мови, розбудови освіти від дитячих садків до вищих навчальних закладів та науково-дослідних установ.

Свої політичні погляди щодо автономії удмуртського народу К. Герд ніколи не приховував. Він був знищений під час сталінських репресій у 1937 році. У його

обвинувачувальній справі звинувачення викладені у восьми пунктах.

Відомий сучасний фіно-угрознавець К. Куликов у монографії «Удмуртська автономія. Етапи боротьби, звершень і втрат» (Іжевськ, 1990 р.) наводить деякі висловлювання К. Герда щодо радянської політики у фіно-угорських регіонах з його слідчої справи:

«...2. Радянська влада і партія у правовому аспекті східних фінів недооцінювала і ставила їх нижче інших, більших національностей і значно обмежувала їхні права, даючи їм лише автономні області і райони (а не республіки) або ж зовсім не давали жодних автономних адміністративних одиниць.

3. Проводилася щодо східних фінів політика розділення, наприклад, комі-зиряни і комі-перм'яки опинялися в підпорядкуванні різних крайових губернських центрів.

5. Автономні одиниці було створено виключно за національним, а не економічним принципом. Тому багаті райони, хоч і суміжні, але заселені удмуртами чи зирянами менше ніж на 50%, – не приєднувалися до автономних утворень. Через те автономні утворення майже удвічі було скорочено у своїх кордонах. Ізольовані від економічно значних суміжних районів і водних шляхів вони ставали в економічному аспекті слабкими, отже, і культурний розвиток мав іти уповільнено.

6. Радянська влада і партія зовсім (1921-1922) не боролася з великоруським шовінізмом, а замість цього деякі російські комуністи, що були звільнені з роботи, дістали підвищення.

7. Було створено у територіальному, економічному та правовому відношенні досить обмежену Удмуртську автономну одиницю, а неодноразові клопотання про розширення територій через приєднання економічно важливих для Удмуртії суміжних районів, населених вотяками*, перетворення Удмуртії у республіку і розширення прав автономності – радянською владою не задовольнялися». [3]

К. Куликов у пізнішій праці «Справа СОФІН» (Іжевськ, 1997 р.) стверджував, що харизматична постать К. Герда

* Вотяки – колишня російська назва удмуртів.

була спеціально виділена органами державної безпеки СРСР для того, щоб перетворити його на символ націоналістичної конспіративної діяльності в СРСР.

Значний інтерес становить для наукового дослідження програма дій «гердівців» у такій інтерпретації радянських органів безпеки:

«1. Досягти повного відокремлення від Росії та знищення Великої Росії як такої, добиватися повного відділення всіх народів окраїн Росії в самостійні держави з тим, щоб Росія залишалася лише як Великоросія навколо Москви. Боротьбу цю почати узгоджено з іноземним капіталом фінських країн.

2. Об'єднатися з фінляндсько-естонським капіталом та увійти як самостійний домініон у Північно-Фінську об'єднану державу.

3. Спираючись на велику удмуртську буржуазію, розвинути в Удмуртії та на окраїнах великі капіталістичні підприємства.

4. Розширити кордони Удмуртії і підвести їх до кордонів Комі області.

5. Встановити диктатуру удмуртського народу над російським населенням Удмуртії, позбавити російське населення більшості політичних прав.

6. Створити Удмуртський Єпископат.

7. Скинути Радянську владу і Компартію» [4].

Враховуючи потенційний рівень розвитку удмуртського народу, подібну «програму дій» можна назвати фантастичною. Особливо вражають такі пункти, як створення підприємств за участю удмуртів-мільйонерів або створення Удмуртського Єпископату. Можна погодитися з думкою К. Куликова, що справу К. Герда було перетворено на обвинувачення усєї інтелігенції фіно-угорських народів країни.

Аналіз матеріалів тих структур, які були створені Гердом, свідчить, що реальною метою його наукової діяльності було прагнення через свої дослідницькі проекти розвивати політичну систему життя удмуртського народу, щоб цей народ, досягнувши відповідного соціального та інтелектуального рівня, міг органічно включитися у життя світового макросуспільства. Також з аспектів діяльності 28 науковців фіно-угорських республік, що їх було засуджено разом з К. Гердом у «справі СОФІН», можна виділити проблематику історичної пам'яті, пізнання історичного минулого

як чинника саморозвитку та соціального піднесення етнічних спільнот.

Науковці фіно-угорських автономій прагнули утвердити в суспільстві ідею про самоцінність культур своїх народів. Однак, як видно з матеріалів справи СОФІН, книги М. Ульянова «Нариси з історії народу Комі» та інших джерел доби репресій, наміри фіно-угорських інтелектуалів зіткнулися з недвозначним прагненням поставити «іногородців» на місце і маргіналізувати їх, перешкодити формуванню у фіно-угорських автономіях поліфункціональної культури та ідентичності.

Отже, для фіно-угрів доба 1920 – 1930 років попри сталінські репресії була періодом становлення модерної ідентичності, кодифікації літературних мов, розвитку професійної культури, освітньої інфраструктури, появи наукової інтелігенції.

Попри знищення ресурсу відродження процес конструювання ідентичності фіно-угрів Росії, започаткований у антиколоніальному наративі ХІХ сторіччя, продовжився у ХХ та ХХІ сторіччях. Можна зробити висновок, що примордіальні ідентичності фіно-угрів, як корінних етносів набули конструктивістського виміру після винайдення науковцями Європи фіно-угорської мовної спільноти. Ідеї надетнічної солідарності на основі мовної спорідненості з'явилися у Європі як реакція народів, що боролися за державну незалежність, проти небезпеки асиміляції. До таких ідей належали: ідея слов'янської солідарності, яку було концептуалізовано на землях недержавних народів Австро-Угорщини – чехів та словаків, а також фіно-угорська та тюркська ідея, які сформувалися в Угорщині, що потребувала союзників у боротьбі за національну незалежність. Після своєї екстраполяції в етнополітичний контекст Російської імперії слов'янський, фіно-угорський і тюркський наративи сприяли процесам емансипації від імперського дискурсу, дали початок формуванню ідентичностей народів Росії у територіальних рамках поширення їх мов, що згодом у 1920-х роках привело до створення фіно-угорських автономій на умовах радянських владних структур.

Національні ідеології фіно-угрів Росії, що зародилися перед Першою світовою війною, отримали поштовх після утворення автономій за умов коренізації, творення власної інтелігенції, розбудови освітньої інфраструктури.

Важливу роль у долі фіно-угорських автономій та їхнього керівництва у 1920 – 1930 роках відіграли геополітичні інтереси радянського керівництва, зовнішньополітична кон'юнктура.

Період 1920-х – першої половини 1930-х років можна назвати добою національного відродження, оскільки саме у цей час було створено відповідні міфологеми, що існують у свідомості інтелігенції фіно-угрів Росії до сьогодні. Для національних ідеологій фіно-угрів у цей період були характерні літературоцентризм та міфоцентризм. Лінгвістичне експериментування, експерименти у мистецтві дали початок новим культурним канонам, що витіснили дореволюційний наратив «вірнопідданих тубільців». Політичне експериментування та спроби об'єднати фіно-угрів Росії, ініціаторами яких були націонал-комуністи Е. Гюлінг (Карелія), Д. Батієв (Комі) та К. Герд (Удмуртія), було припинено радянською владою, а ініціаторів репресовано.

1 Totuus bolshevismista. – Helsinki, 1922; Idn hiidenkattilassa. Syrjndildisen muistelmat. – Jyvдskylд, 1927; Hdtdhuuto kansojen vankilasta. Т.1. Helsinki,1930;Т.2.– 1932.

2. Див.: Мосшег И. Коми народ как участник в мировой торговле в прошлом //Коми му. – 1926.–№4.

3. Терюков А.И. Дело «СОФИН» и советско-финляндские отношения в конце 1920-х – начала 1930-х годов/Россия и Финляндия в XX веке. К 80-летию независимости Финляндской Республики. – СПб.,1997с. – 223–231.

4. Там само.